Research Article

घटोत्कच लेणी येथे नव्याने उजेडात आलेले शिल्प

सु□ल मधु□र पिस□

Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल,
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

प्रस्तावना :

घटोत्कच लेणी या अजंठ्यापासून जवळ-जवळ १८ कि.मी. अंतरावर औरंगाबाद जिल्ह्यात आहेत. या लेणीविषयी सर्वप्रथम कॅप्टन रोज यांनी लक्ष वेधले व श्री डब्ल्यू गुच ब्रॅडली यांनी या लेणीचे वर्णन केले. (फर्ग्युसन व बर्जेस: १८८०; ३४६) घटोत्कच लेणी या पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचाल-नालय, महाराष्ट्र राज्य यांनी राज्य संरक्षित स्मारक म्हणून घोषित केलेली असून सहाय्यक संचालक पुरातत्व विभाग, औरंगाबाद यांच्या अखत्यारित आहे. सन २०१३-१४ या आर्थिक वर्षात घटोत्कच लेणी व परिसरातील मलबा काढण्याचे काम सुरु असताना या ठिकाणी मुख्य विहार लेणीच्या अलीकडील बाजूस एक शिल्प उजेडात आले.

घटोत्कच लेणी :

या लेणीची रचना समोर स्तंभयुक्त व्हरांडा, व्हरांड्याच्या उजव्या व डाव्या बाजूस छोटे कक्ष-२० स्तंभयुक्त मंडप, मंडपाच्या उजव्या व डाव्या व पाठीमागील बाजूस छोटे कक्ष अशी आहे. समोरील बाजूस असणारा व्हरांडा आयताकृती आहे. व्हरांड्याच्या समोरील बाजूस असणारे स्तंभ सध्या नष्ट झलेले दिसतात. व्हरांड्याच्या उजव्या व डाव्या बाजूस एक-एक छोटा कक्ष खोदलेला असून या कक्षांच्या समोर दोन-दोन स्तंभ खोदलेले आहेत. व्हरांड्याच्या पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत मंडपात जाण्यासाठी प्रवेशद्वाराची योजना केलेली आहे.

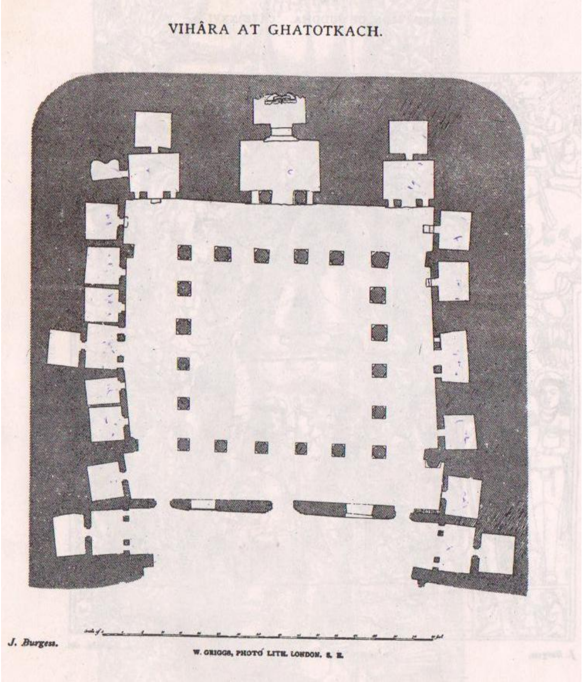

मंडप हा चौरसाकृती आहे. या मंडपाची लांबी २४.०७ मी व रुंदी २३.७७ मी इतकी आहे (कुरेशी दुलारी :२०१० ; ९१). मंडपात एकूण २० स्तंभ आहेत. त्यापैकी मंडपाच्या चारही कोपऱ्यातील व मध्यभागी असणाऱ्या स्तंभाची रचना चौरस तळखडा त्यावर अष्टकोनी भाग त्यानंतर सोळा व बत्तीस □ी-नी भाग त्यावर परत सोळा व अष्टकोनी भाग त्यावर स्तंभशिर्ष अशी आहे. मंडपाच्या डाव्या बाजूच्या भिंतीत ७, पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत २ व उजव्या बाजूच्या भिंतीत ५ छोटे कक्ष खोदलेले आहेत. डाव्या बाजूच्या ४ नंबरच्या छोट्या कक्षाच्या समोरील बाजूस दोन स्तंभ असून कक्षाच्या पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत आणखी एक छोटा कक्ष खोदलेला आहे. मंडपाच्या पाठीमागील बाजूस असणाऱ्या डाव्या बाजूच्या छोट्या कक्षाच्या डाव्या व पाठीमागील बाजूस एक-एक छोटा कक्ष व उजव्या बाजूच्या छोट्या कक्षाच्या पाठीमागील बाजूस एक छोटा कक्ष खोदलेला आहे. पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत मध्यभागी एक स्तंभयुक्त कक्ष व त्याच्या पाठीमागील बाजूस गर्भगृह आहे. गर्भगृहात प्रवचन मुद्रेतील बुद्ध प्रतिमा खोदलेली आहे. बुद्धप्रतिमेच्या उजव्या व डाव्या बाजूस चौरीधारी व विद्याधर यांच्याही प्रतिमा खोदलेल्या दिसतात. मंडपाच्या उजव्या बाजूच्या भिंतीत ५ छोटे कक्ष खोदलेले आहेत. घटोत्कच येथील विहार व अंजठा येथील लेणी क्र. २, २१, २३ व २४ या लेणींच्या रचनेत समानता दिसून येते (कुरेशी दुलारी :२०१० ; ९१).

घटोत्कच लेणीच्या व्हरांड्याच्या पाठीमागील बाजूच्या भिंतीत डावीकडे एक शिलालेख कोरलेला आहे तो खालीलप्रमाणे :

१. मुनिर्मुनी-नाममरोमरा□ा □रू□रू□ां प्रवरो वरा□ां [१]
२. जयत्यनाभोगबिवुदबुद्धि बुद्धभिधानो निधिरद्रुतानां [२]

३. धर्म्मस्ततो धर्म्मविदा प्रवीतस्तया गणश्वाग्रतमो गणानां [१]
४. भवन्ति यस्मित्रिहिता सुपात्रे कारापकारास्तनया प्युदारा [२]

५. अस्ति प्रकाशो दिशि दक्षिणस्यां वल्लूरनाम्नां द्विजसतनामां [१]
६. आब्रह्मणस्संभृतपुण्यकीर्तिर्व्वशो महीयान्महितो मर्हाभ्दः [२]

७. तस्मित्रभूदाहतलक्षणानां द्विजन्मनां प्राथमकल्पकानाम् [१]
८. भृभ्वत्रिगर्ग्गाङिगरसां समानो द्विजार्वभो यज्ञ...प्र□ाश [२]

९. तदात्मजो देव इवास देव x कृती गृहस्थो नयवान्क्रियावान् [१]
१०. सराजकं राष्ट्रमुपेत्य यस्मिन्धर्म्याः पार्त्थ इव प्रचकेक्र [२]

११. सोमस्ततः सोम इवापरोभूत्सब्राह्मणः क्षत्रियवंशजासु [१]
१२. [श्रुतिस्मृतिभ्यां] वहितार्थकारी द्वयीसु भार्यासु मनो दधार [२]

१३. स क्षत्रियायां कुलशीलवत्सामुत्पादयामास नरेंद्रचिन्हे [१]
१४. सुतं सुरुपं रविनामधेयं कृताधिपत्यं मलये समग्रे [२]

१५. द्विजासु चान्यासु सुतानुदाशन्स [सोम?] वेदेषु समाप्तकामान् [१]
१६. वलूरनाम्ना दिशि दक्षिणस्यामद्यापि येयाम्वसर्तिद्विजानां [२]

१७. रवेः सुतोभूत्प्रराभिधानः श्री [रा] मनामाय बभूव तस्मात् [१]
१८. तदात्मजः किर्त्तिरभूत्सकीर्तिर्व्वभूव तस्मादय ह [स्तिभोजः] [२]

१९. वाकाटके राजति देवसेने गु [णैषिकोशो] भवि हस्तिभोजः [१]
२०. [अद्यापि]...स्याभिम... य............ -ना............ [२]

२१. धीरेषु धीमत्सु सहोत्सितेषुः .... गुणान्वितेषु [१]
२२. .... कार्य्य नृपतेर्यदे .... स्य [२]

२३. यस्यास-नार्ध्द पुरुषा□ .... मत्संसदि .... [१]
२४. .... विवृ .... [२]

२५. अथ देवराज .... [१]
२६. .... [२]

२७. शशि□रधवलानि ....
२८. अथ गुणशतसंभुतो ....
२९. तस्मात्मजेषु बहुषु ....
३०. फलमा□लमिल ....
३१. सम्य□मा ....

Translation

१. "The Treasure of marvels called Buddha is victorious, who is the sage of sages, god of gods, teacher of teachers, best of the good, whose genius results from unproductive actions."
२. "From him virtue declared by the skilled in religion (arises) as also the assembly (gana-sangha) the foremost of assemblies (gana) (originates), and even an ungrateful and unjust prison (?) dedicated to his virtuous person, becomes the bestower of good"
३. "In the sonthern country there way a renowned and great family of the best of Brahmans named Vallura which has earned deserved glory since the time commencing form Brahma and which is a lore by the great.
४. In this (Family) was yajna........prakasa the best of Brahamans equal to the Brahmans of ancient times (as) Bhrigu, Atri, Gargga, Angiras noted for good qualities.
५. His son was Deva equal to a Deva (god) who was wise a house holder just performer of religious rites. Having obtained possession of the countries of several princes like Arjuna the performed religious rites therein.
६. After him came Soma equal to Soma (moon) a Brahman the performer of alts mentioned in sruti and smirti; he set his heart on tow wives born in Kshatriya families.
७. "He had born by his Kshatrya wife of high family and chastity a beautiful son named Ravi bearing the mark of a king and who obtained rule over the whole Malaya country."
८. "He (Soma) had by other Brahmani (wives) sons who were generous sand had attained their desires in the Vedas the residence of which Brahmans is till Vallura in the southern country.
९. "The son of Ravi was by name Pravara; to him was born the illustrious Rama by name His son was the famed Kirtti and his was Hastibhoja."
१०. When the Vakataka Devasena lived Hastibhoja the store (?) of people of good qualities in this world till now. ....
११. ११-१८ "In men of patience wise, advanced together .... men of good qualities .... which action of the king .... (२४) half of whose seat ....After this Devaraja .... white as the rays of the moon ....then filled with a hundred qualities .... the whole consequence .... well ...."
(Burgess & Indraji:१८८१;८८-९०).

या शिलालेखातील अक्षरे अजिंठा येथील लेणी क्र. १६ च्या शिलालेखातील अक्षरांशी खुप मिळतीजुळती आहेत.

शिल्पव□□ :

डोंगराच्या उभ्या कातळात एक कोनाडा खोदून त्यात हे शिल्प खोदलेले आहे. या शिल्पाच्या उजव्या व डाव्या बाजूस अर्धस्तंभ कोरलेले दिसतात. परंतु डाव्या ाजूस असणारा अर्धस्तंभ नष्ट झालेला आहे. उजव्या बाजूस असणाऱ्या अर्धस्तंभाची रचना खालील बाजूस चौरसाकृती चकती, त्यावर कुंभ, मधला □ला□र भा□-त्यावर चौरसाकृती भाग-सुलटे कुंभ-□□-चौरस फलक-स्तंभशिर्ष अशी आहे. या स्तंभशिर्षावर मकर तोरणाचे नक्षीकाम केलेले दिसते. मकरतोरणाचा फक्त उजव्या स्तंभसवरील भागच अस्तित्वात आहे.

मध्यभागी मंचकार अर्धपर्यंकासनात बसलेल्या पुरुषाची प्रतिमा खोदलेली आहे. या पुरुषाच्या डोक्यावर सात फण्यांच्या नागाची फणी कोरलेली दिसते. या पुरुषाच्या डोक्यावर किरीट मुगुट आहे. डोक्यावरील कुरुळे केस मानेपर्यंत / खांद्यापर्यंत आलेले दिसतात. कानात गोलाकार कर्णाभूषणे घातलेली दिसतात. नाक, ओठ व उजव्या बाजूचा डोळा यांची खुप झीज झालेली दिसते. गळ्यात मोठ्या आकाराच्या मण्यांनी मढविलेला दागिना घातलेला आहे. तसेच गोलाकार मण्यांचे तीन पदरी जानवे डावीकडून उजवीकडे असे घातलेले दिसते. या पुरुषाचे खांदे पसरट व मजबुत आहेत. डावा हात कोपऱ्यात वाकवून डाव्या मांडीवर ठेवलेला तर उजवा हातही कोपऱ्यात वळवून कमरेजवळ उजव्या मांडीवर ठेवलेला आहे. डावा हात कोपऱ्यापासून मनगटापर्यंत तुटलेला आहे. दोन्ही हातात दंडात पिळ्याचे बाजूबंद असून मनगटात गोलाकार कडे / कंकण घातलेले आहे. कमरेला कटीवस्त्र परिधान केलेले आहे. डावा पाय गुडघ्यात दुमडून मंचकावर ठेवलेला आहे तर उजवा पाय थोडासा तिरका करून खाली ठेवलेला आहे. डाव्या पायाची बोटे तर उजव्या पायाच्या गुडघ्याच्या खालचा भाग नष्ट झालेला दिसतो. डाव्या पायावर कटीवस्त्राचा खालचा भाग स्पष्टपणे दिसतो. या पुरुष प्रतिमेच्या उजव्या पायाच्या मांडीजवळ एक हात दिसतो. परंतु बाकीचा भाग नष्ट झालेला आहे.

या पुरुष प्रतिमेच्या डाव्या बाजूस एक चौरीधारी स्त्रीची प्रतिमाही खोदलेली आहे. या स्त्रीच्या चेहऱ्याची खुप झीज झालेली आहे. या स्त्रीच्या कानात कर्णाभूषण असून केसांचा बुचडा बांधलेला आहे. डावा हात नष्ट झालेला आहे तर उजवा हात कोपऱ्यातून वर उचलून हातात चौरी घेतलेली आहे. उजव्या हातच्या दंडात बाजूबंद व मनगटात गोलाकार मोठ्या गोटच्या आकाराचे कंकण घातलेले आहे. कमरेत थोडासा बाक देऊन ही स्त्री उभी आहे. कमरेला कटीवस्त्र परिधान केलेले दिसते. डावा पाय गुडघ्यात थोडासा वाकवून ठेवलेला आहे.

घटोत्कच लेणी येथे नव्याने उजेडात आलेले शिल्प व अजंठा येथील नागदंपत्तीचे शिल्प यांची तुलना केल्यास यात साम्य दिसून येते. घटोत्कच येथील पुरुषाच्या व अजिंठा येथील नागपंदत्ती शिल्पातील पुरुष यांच्या डोक्यावर सात फण्यांचा नाग दाखविलेला आहे. डोक्यावर किरीट मुगुट, कानात कर्णाभूषणे, गळ्यात जानवे व खांद्यापर्यंत रुळणारे कुरुळे केस त्यात साम्य दिसून येते. दोन्ही शिल्पातील पुरुष अर्धपर्यंकासनात / सुखासनात बसलेले दिसतात.

निष्कर्ष :

घटोत्कच येथे नव्याने उजेडात आलेल्या शिल्पातील पुरुष हा मंचकावर भारदस्तपणे बसलेला आहे. या पुरुषाच्या डाव्या बाजूस एक चौरीधारी स्त्री चौरी ढाळीत आहे. या पुरुषांच्या डोक्यावर सात फण्यांचा नाग दाखविलेला आहे. यावरुन या पुरुषाच्या अधिकारपणाचा व तो एखादा राजपुरुष असावा असे वाटते. घटोत्कच लेणीत असणारा शिलालेख व अजंठा येथील लेणी क्र. १६ येथे असणाऱ्या शिलालेखातील अक्षरे यात साम्य दिसून येते. अजंठा येथील लेणी क्र. १६ येथील शिलालेख हा वाकाटक नरेश हरिषेण याचा मंत्री / प्रधान वराहदेव याचा आहे. यावरून हे शिल्प वाकाटक नरेश हरिषेण (इ.स. ४७५ ते ५००) याच्या कालखंडात खोदण्यात आले असावे असे वाटते.

संदर्भ :

१) James Fergusson & Burgess - The cave temples of India, १८८०.

२) Jas, Burgess & Bhagwanlal Indraji - Inscriptions from the cave temples of western Indian with descriptiove notes, १८८१.
३) Wen C. Kail - Buddhist cave temples pf India, १९७५.
४) Dulari Qureshi - The rock - cut temples of western India, २०१०.

सु□िल मधु□र पिस□
Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.